

İQTİSADI İNKİŞAF NƏZƏRİYYƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏTBİQİ İMKANLARI

Rəşid Cəbrayilov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: reshidcebrayilov@gmail.com

Xülasə. İqtisadi inkişaf prosesinin mürəkkəbliyi müxtəlif yanaşmaların, nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqat işində bir sıra iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri və bu nəzəriyyələrdən irəli gələn modellərə nəzər salınmışdır. Məqalədə qeyd olunan modellərin müsbət və mənfi cəhətləri təhlil edilərək, onların ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi imkanları və istiqamətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri, iqtisadi artım, xətti artım modelləri, struktur dəyişikliyi modelləri, koordinasiya çatışmazlığı modeli.

ECONOMIC DEVELOPMENT THEORIES AND THEIR APPLICATION OPPORTUNITIES

Rashid Jabrailov

*Azerbaijan State Oil and Industry University,
Baku, Azerbaijan*

Abstract. The complexity of the economic development process has led to the emergence of different approaches and theories. The research has focused on a number of economic development theories and the models derived from these theories. The paper analyses the advantages and disadvantages of these models studies the opportunities and directions of their application to the economy.

Keywords: economic development theories, economic growth, linear growth models, structural changes models, coordination failure model.

ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ

Рашид Джабраилов

*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, Баку, Азербайджан*

Резюме. Сложность процесса экономического развития привела к появлению различных подходов и теорий. В работе исследованы теории экономического развития и модели, разработанные на основе этих теорий. Анализируя преимущества и недостатки этих моделей, были изучены возможности и способы применения этих моделей в экономике.

Ключевые слова: теории экономического развития, экономический рост, модели линейного роста, модели структурных изменений, модель сбоя координации.

1. Giriş

Müasir dövrümüzdə iqtisadiyyat elminin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd əhalinin artan tələbatlarını maksimum şəkildə ödəmək və insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasına çalışmaqdır. Bu məqsədlərin reallaşdırılması iqtisadi inkişaf probleminin qoyuluşunu və həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini zərurətə çevirir.

Geniş təkrar istehsal prosesinin nisbətən uzun müddət davam etməsi iqtisadiyyatda yeni keyfiyyət halının, iqtisadi artımın baş verməsinə səbəb olur. İqtisadi artım dedikdə, əhalinin tələbatını ödəmək üçün məhsul və xidmətlərin əvvəlki dövrə nisbətən çox və keyfiyyətli istehsal olunması nəzərdə tutulur [2, s.343]. İqtisadi inkişaf isə qeyd olunan bu

kəmiyyətə və keyfiyyətə artımların özünü əhalinin rifah halında, məşğulluğun səviyyəsinin artmasında, yoxsulluğun minimuma enməsində və s. bu kimi insanların həyat səviyyəsinə müsbət təsir edən amillərin inkişafında özünü biruzə verir.

İqtisadi inkişaf anlayışını ilk dəfə elmə gətirən alman-amerikan iqtisadçısı Şumpeter olmuşdur. Şumpeter XX əsrin 20-30-cu illərində geniş yayılmış “İctimai inkişaf nəzəriyyəsi”nin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun fikrincə iqtisadiyyat bir müvazinətdə inkişaf edir. Müəyyən vaxtlarda bu müvazinətin pozulması halları müşahidə olunur, hansı ki, Şumpeterin fikrincə bu, tamamilə təbii baş verən prosesdir. İqtisadiyyat elminin əsas vəzifəsi isə bu pozulmaların səbəbini araşdırmaq və onun təsirlərini azaltmağa çalışmaqdan ibarət olmalıdır [3, s. 458].

İqtisadi inkişaf problemlərinin kompleks və çoxölçülü olması bir sıra nəzəriyyələrin, şərtlərin, arqumentlərin və iddiaların inkişafına gətirib çıxarmışdır. Bu nəzəriyyələr iqtisadi inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif alətləri və strategiyaları təsvir edir.

2. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələri

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada yenidənqurma siyasətinə yönələn iqtisadçılar iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif variantları araşdırmağa başladılar. Bu araşdırmalar nəticəsində bir sıra iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri meydana çıxdı. Bu nəzəriyyələr klassik və müasir nəzəriyyələr kimi iki hissəyə ayrıldı.

Klassik iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri dörd əsas qrupda ümumiləşdirilmişdir. Bu nəzəriyyələr öz əksini aşağıdakı iqtisadi inkişaf modellərində tapmışdır:

1. Xətti artım modelləri;
2. Struktur dəyişikliyi modelləri;
3. Beynəlxalq asılılıq modelləri;
4. Neoklassik əks-inqilab modelləri.

Sonradan, iqtisadi inkişafın müasir nəzəriyyələri - yeni iqtisadi artım nəzəriyyəsi və koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi formalaşmışdır.

Xətti artım modelləri. İlk iqtisadi inkişaf modelləri İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə meydana gəlmişdir. İqtisadi inkişafın ilkin modelləri ÜDM-in sürətli artım templərinə nail olmaq üçün kütləvi kapital qoyuluşlarının istifadə olunmasına yönəldilmişdir. Belə modellərdən ən məşhurları Rostovun mərhələli iqtisadi artım modeli və Harrod-Domar modelidir. 1950-ci illərdə və 1960-cı illərin əvvəllərində nəzəriyyəçilər inkişaf prosesini tarixi mərhələlərin ardıcılığı kimi qiymətləndirmişlər. Bu fikir Volt Vitman Rostov tərəfindən 1960-cı ildə irəli sürülmüş və məşhurlaşdırılmışdı. İnkişaf etmiş ölkələrin tarixən keçdiyi yola əsaslanaraq Rostov zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyatdan güclü inkişaf etmiş iqtisadiyyata keçidin beş mərhələsini qeyd etmişdir:

1. Ənənəvi cəmiyyət mərhələsi;
2. Yüksəliş üçün ilkin şərtlər mərhələsi;
3. Yüksəliş mərhələsi;

4. Yetkinliyə çatmaq mərhələsi;
5. Yüksək kütləvi istehlak mərhələsi.

Həlledici mərhələ yüksəliş mərhələsidir, hansı ki, bu mərhələdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin zəif inkişaf etmiş ölkədən inkişaf etmiş ölkəyə keçməsi gözlənilir. Adam başına düşən iqtisadi artımı təşviq etmək üçün investisiya dərəcələrinin daim artmasının zəruri olduğu qəbul edilir. Rostov iqtisadi yüksəlişin ilkin olaraq iqtisadiyyatın bir neçə sahəsi hesabına baş verməli olduğunu və bu sahələrin kompleks iqtisadi inkişafa gətirib çıxardığını qeyd edirdi.

Rostovun mərhələli iqtisadi artım modelində olduğu kimi Harrod-Domar modelində də iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinin investisiyalar olması xüsusilə vurğulanır. Buna görə də, hər bir ölkəyə investisiyalar formalaşdırmaq üçün kapital lazımdır. Mərhələli iqtisadi inkişaf yanaşmasının əsas strategiyaları müharibədən sonrakı erkən dövrlərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən istifadə olunurdu. Qarşıya qoyulmuş artım tempi hədəfinə əsasən yığımın tələb olunan dərəcəsini müəyyən etmək olardı. Əgər daxili mənbələr əsasında əldə edilmiş yığım miqdarı kifayət etmirdisə xarici mənbələrdən istifadə etmək olardı.

Struktur dəyişikliyi modelləri. 1960-cı illər və 1970-ci illərin əvvəllərində bir çox iqtisadçılar iqtisadi inkişafı struktur dəyişikliyi prosesi kimi təsvir edir, işçi qüvvəsinin kənd təsərrüfatı sahələrindən sənaye sahələrinə doğru yenidən bölünməsinə iqtisadi artımın əsas mənbəyi hesab edirdilər. Bu yanaşmanın iki ən tanınmış modeli Artur Levisin iki sahə modeli və Hollis Çenerinin struktur dəyişikliyi və inkişaf nümunələri modelidir.

Levisin iki sahə modeli və ya izafi əmək nəzəriyyəsində, işçi qüvvəsi getdikcə kənd təsərrüfatı sahələrindən sənaye sahələrinə yönəlir. Bununla yanaşı, ənənəvi sahələrdə qeyri-məhdud əmək təklifi olduğuna görə bu köçürülən işçilər davamlı olaraq yalnız yaşayış minimumu həcmində əmək haqqı alırlar. Müasir iqtisadi sahələrdə mənfəət əmək haqqını çox üstələyir, buna görə də, müasir fəaliyyət sahələrində investisiyalar genişlənməyə davam edir və bütün mənfəətlərin yenidən investisiya ediləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq iqtisadi artım tempini daha da yüksəldir. Həm işçi qüvvəsinin köçürülməsi, həm də müasir fəaliyyət sahələrində məşğulluğun artması həmin sahələrdə istehsalın həcmının kəskin artması ilə nəticələnir. Müasir iqtisadi fəaliyyət sahələrinin özünəməxsus davamlı inkişafı və bu sahələrdə məşğulluğun genişlənməsi ölkə iqtisadiyyatının strukturunun ənənəvi iqtisadiyyatdan daha müasir inkişaf etmiş bir iqtisadiyyata transformasiyasını təmin edir. Harrod-Domar modelində olduğu kimi Levis modelində də az inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvələri yığım və investisiya hesab olunur. Bununla yanaşı, Levis modelinin kənd təsərrüfatındakı izafi əmək və müasir iqtisadi fəaliyyət sahələrində kapital yığımının proporsional artım dərəcələri kimi bəzi fərziyyələri keçərli deyildir [10, s.128].

Struktur dəyişikliyi və inkişaf nümunələri modeli də Levis modelində olduğu kimi yığım və investisiyaların rolunu təbliğ etsə də, bu model Levis modeli ilə müqayisədə genişləndirilmiş təhlil hesab edilir. Model, iqtisadi inkişaf üçün yığım və investisiya ilə yanaşı

fiziki və insan kapitalının davamlı yığılmasının zəruri olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bundan başqa, struktur dəyişiklikləri yalnız iki sektorda deyil, əmtəə və xidmətlərin istehsalının müxtəlifləşməsi nəticəsində istehlakçı tələbinin dəyişməsi, beynəlxalq ticarət və resursların istifadəsi, həmçinin, şəhərləşmə, ölkə əhalisinin artımı və regionlar üzrə paylanması kimi sosial-iqtisadi amillərin dəyişməsi və s. kimi amillərin təsiri nəticəsində eyni zamanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində baş verir [9, s. 152].

Beynəlxalq asılılıq modelləri. Beynəlxalq asılılıq nəzəriyyəsi 1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində çox məşhur idi. Beynəlxalq asılılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarları iddia edirdilər ki, zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyatların olma səbəbi inkişaf etmiş ölkələrin və çoxmillətli şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələr üzərində hakimiyyətinin nəticəsidir. Bu nəzəriyyə Marksist nəzəriyyənin əlavəsi hesab olunur [8, s. 498].

Bu nəzəriyyədə yoxsul ölkələrin bazar və kapital cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən asılı olduğu ifadə edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu asılılığın meydana gətirdiyi faydanın sadəcə çox kiçik bir hissəsini əldə edə bilirlər. Yoxsul ölkələrə qarşı ticarətdə qeyri-bərabər mübadilə azad ticarəti inkişaf etmiş ölkələr üçün əlverişli bir "istismar" vasitəsinə çevirmişdir. İnkişaf etmiş ölkələr ərzaq və xammal ehtiyatlarını ucuz əldə etməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli qaynaqlarını istismar edirlər. Eyni zamanda, yoxsul ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə ticarəti həyata keçirilən əmtəələrə əlavə dəyərin paylanmasına nəzarət edə bilmirlər. Beynəlxalq kapitalizmin və çoxmillətli şirkətlərin genişlənməsi yoxsul ölkələrin daha da istismar edilməsinə və inkişaf etmiş ölkələrdən daha çox asılı hala gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yoxsul ölkələr belə asılılıq səbəbindən davamlı inkişafa nail ola bilməzdilər. Odur ki, beynəlxalq asılılıq nəzəriyyəsinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə münasibətlərini pozaraq, həmçinin, qapısını inkişaf etmiş ölkələrə bağlayaraq bu asılılığa son qoymalıdır [7, s. 36].

Neoklassik əks-inqilab modelləri. 1980-ci illərdə neoklasik əks-inqilab iqtisadçıları beynəlxalq asılılıq modelinə qarşı çıxmaq üçün üç yanaşmadan, azad bazar yanaşması, yeni iqtisadi siyasət yanaşması və bazar münasibətləri yanaşmasından istifadə etmişlər. Beynəlxalq asılılıq modelinin əksinə bu yanaşmalar zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyatların səbəbinin inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq qurumların soyğunçuluq siyasətinin nəticəsi olmadığını, bunun resursların bölüşdürülməsinin düzgün aparılmaması, hökumətin səbəb olduğu qiymət təhrifləri və korrupsiya kimi ağır dövlət müdaxilələrindən qaynaqlanan daxili problemlərin nəticəsi olduğunu iddia edirdilər. Dövlət sektorunun səmərəsizliyinə cavab olaraq əks-inqilab nəzəriyyəsinin nümayəndələri Bauer, Lal, Conson dövlətin həyata keçirdiyi proteksionizm siyasətinin, subsidiyaların, dövlət mülkiyyətinin meydana gətirdiyi təhrifləri aradan qaldırmaq üçün azad bazarları təşviq etməyə yönəldilər [7, s. 42].

Neoklasik azad bazar düşüncələrinin başqa bir qolu ənənəvi neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyəsi kimi tanınan Solou modeli Harrod-Domar modelindən meydana gəlmişdir. Harrod-Domar modelini genişləndirməklə, Solou neoklasik inkişaf modeli buraxılışın həcmnin artımının üç amilini vurğulayır: əməyin miqdarının və keyfiyyətinin artırılması

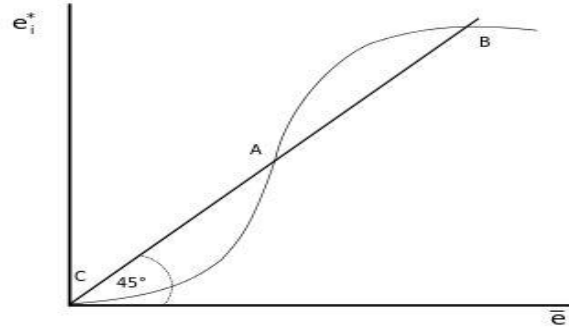
(əhali artımı və təhsillə), kapitalın artırılması (yığım və investisiyalar vasitəsilə) və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi. Solou modelində texnologiyalar ekzogen şəkildə təmin edilir. Beləliklə, eyni texnoloji inkişaf nisbətinin təmin edilməsilə ölkələr arasında iqtisadi artım tempinin bir-birinə yaxınlaşması gözlənilir. Açıq bazar münasibətlərinə keçməklə inkişaf etməkdə olan ölkələr əlavə daxili və xarici investisiyalar cəlb edə bilər və beləliklə, kapital yığımını və investisiyaların səmərəlilik səviyyəsini artırma bilər. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələr adambaşına düşən gəlirin daha yüksək hədlərinə nail olurlar.

3. İqtisadi inkişafın müasir nəzəriyyələri

Yeni artım nəzəriyyəsi. Neoklassik nəzəriyyələrdə nəzərdə tutulan siyasəti həyata keçirən, lakin az inkişaf etmiş ölkələrin zəif fəaliyyətini izah etmək üçün 1990-cı illərdə endogen artım nəzəriyyəsi kimi də adlandırılan yeni artım nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Solou modelindən fərqli olaraq, yeni artım modeli texnoloji inkişafın ölkələr arasında bərabər olmadığını və inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxuna bu texnologiyaların ötürülmədiyini qeyd edir.

Yeni artım nəzəriyyəsinin nümayəndələri texnologiyanın inkişafını bilik istehsalı ilə əlaqələndirirlər. Yeni artım nəzəriyyəçiləri iqtisadi inkişafın əmək və kapitaldan daha çox biliklərin istifadəsinin gətirdiyi artan töhfələrdən qaynaqlandığını vurğulayırlar. Bu nəzəriyyə Solou modelində gözlənilən yüksək gəlir dərəcələrinin əldə olunmamasını insan kapitalı (təhsil), infrastruktur və elmi tədqiqatlar kimi tamamlayıcı sahələrə investisiyaların aşağı səviyyədə olması ilə əlaqəli olduğunu iddia edir. Bununla yanaşı, informasiya qeyri-məhdud genişlənmə imkanlarına görə digər iqtisadi əmtəələrdən fərqlənir. Elm və innovasiyalar heç bir əlavə xərc olmadan yenidən istifadə edilə bilər. Buna görə də, elmə yönəldən investisiyalar davamlı artımı təmin edə bilər. Lakin bazarlar kifayət qədər elm, informasiya istehsal edə bilmədilər, çünki fərdlər öz investisiyaları ilə yaratdıqları yeni informasiya və biliklərin gətirdiyi bütün mənfəəti əldə edə bilmirlər. Buna görə də, uzunmüddətli dövrdə artımı təmin etmək üçün dövlət müdaxiləsi zəruri hesab olunur. Bu məqsədlə, yeni artım modelləri insan kapitalının formalaşdırılması üçün tamamlayıcı investisiyaların qoyuluşunda dövlət siyasətinin rolunu önə çəkir və kompüter proqramları və telekommunikasiya kimi elmtutumlu sənaye sahələrinə xarici özəl investisiyaların cəlb edilməsini təşviq edir.

Koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi. İqtisadiyyat elmində koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi iqtisadi durğunluqları müəssisələr və digər institutsional qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması və ya müvəffəqiyyətsizliyi ilə izah edən nəzəriyyədir. Birdən çox tarazlığa malik iqtisadi sistemlərdə koordinasiya çatışmazlığı, bir qrup firmanın daha yüksək və arzuolunan bir tarazlıq əldə edə biləcəyi halda, qərar qəbul etmə proseslərini koordinasiya etmədikləri halda baş verir.

Şəkil 1. Koordinasiya çatışmazlığı modeli nümunəsi

Koordinasiya çatışmazlığı modelləri bir çox tarazlıq nöqtəsinə malik ola bilər. Qrafikdə verilmiş nümunədə e_i firması planlaşdırılan dövrdə buraxılışının həcmi digər firmaların orta göstəricisinə (e^*) görə müəyyənləşdirir. Nəzərdə tutulmuş firmanın buraxılışı sahədəki firmaların orta göstəricisi həcmində həyata keçirsə ($e_i=e^*$), iqtisadiyyat tarazlıqdadır. Əyri fərdi firmanın buraxılışın həcmi üçün verə biləcəyi qərarları əks etdirir. Əyri üç nöqtədə 45 dərəcəlik xətt ilə kəsişir və bu da üç müxtəlif tarazlıq nöqtəsinin ola biləcəyi mənasına gəlir. Əgər firma və cəmiyyət üçün buraxılışın həcmi maksimum olmağı sərf edirsə, B nöqtəsi ən arzu olunan tarazlıq nöqtəsidir. Bununla yanaşı, firmanın istehsalının həcmi digər firmaların qərarı ilə müəyyənləşir. İdeal olaraq, bütün firmalar tarazlığın B nöqtəsinə müvafiq həcmdə məhsul buraxılışı həyata keçirə bilərlər, lakin, əgər firmalar qərarlarını koordinasiya etməkdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrasalar, firmalar effektivliyi daha aşağı olan bir tarazlıq nöqtəsində istehsal etməli olacaqlar. Koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin fikrincə, bir sıra tarazlıq nöqtələrinin mövcud olduğu bazar şəraitində firmaları ən optimal tarazlıq nöqtəsinə yalnız dövlətin əlaqələndirmə siyasəti nəticəsində gətirmək mümkündür [6, s. 97].

Koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi 1990-cı illərdə nüfuz qazanmağa başladı. Lakin nəzəriyyənin yarım əsrdən çox tarixi var. Tamamlayıcı sənaye sahələri arasında koordinasiya məsələləri ilkin olaraq Paul Rozenşteyn Rodan tərəfindən irəli sürüldü. Koordinasiya müvəffəqiyyətsizliyi nəzəriyyəsinin əsasında bazarın tamamlayıcı iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında əlaqələndirmə təmin edə bilməyəcəyi fikri dayanmaqdadır. Rozenşteyn Rodan kimi koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsinin ilk nümayəndələri Raqnar Nurkse və Albert Hırşman da problemin həlli üçün dövlətin rolunu xüsusi vurğulayırdı. Onlar, ən optimal koordinasiya səviyyəsinə çatmaq üçün "böyük təkan" siyasətini - dövlətin kütləvi investisiya proqramı siyasətini - təklif edirdilər.

4. Modellərin tətbiqi imkanlarının təhlili

Hər nə qədər Rostov, Harrod və Domar ölkənin iqtisadi artım tempi ilə ən sıx bağlı olan amilin investisiyalar olması və onların rolu haqqında fikirlərində yanılmasalar da, bu, bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün yeganə şərt deyil. Bu modellərin əsas zəifliyi onların sadələşdirilmiş fərziyyələrindədir. Bu modellərdə tək bir istehsal funksiyası bütün ölkələr

üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir ölkə iqtisadiyyatının eyni zəruri şərtlərə malik olduğu və addım-addım eyni mərhələdən keçəcəyi ehtimal edilir. Ancaq tarixən yüksək inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən təqib olunan iqtisadi inkişaf və iqtisadi artım yolu yeganə yol deyildir. İnkişaf prosesi reallıqda, əsasən, qeyri-xətti olur. Ölkələr fərqli, özlərinə uyğunlaşdırılmış, məxsusi inkişaf yollarını təqib etməlidirlər. Müxtəlif iqtisadiyyatlar qeyd olunan mərhələlərdən bəzilərini adlaya və ya müəyyən bir mərhələdə kilidlənib qala bilərlər və ya idarəetmə potensialı və geniş iqtisadi inkişaf layihələri üçün ixtisaslı işçilərin mövcud olmaması kimi bir sıra digər tamamlayıcı amillərdən asılı olaraq geriləyə bilərlər.

Struktur dəyişikliyi modelləri nəzəriyyədən çox inkişaf nümunələri üzərində dayanaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişaf proqramlarını formalaşdıran dövlət qurumlarını yanıda bilər. İşçi qüvvəsinin kənd təsərrüfatından sənaye sahələrinə axını iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi hesab edildiyindən, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr sənayenin inkişafını təşviq edən və kənd təsərrüfatına laqeyd yanaşan dövlət siyasəti həyata keçirməkdədir. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafına laqeyd yanaşan bu kimi dövlət siyasətlərinin mənfi təsirləri müşahidə olunmuş və bu siyasətin tam dolğun olmadığı geniş şəkildə qəbul olunmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun hökmran olması bu modellərin tənqidini gücləndirmişdir. Struktur dəyişikliyi nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin tövsiyyə etdiyi modelin təqib edilməsi nəticəsində 1960-cı illərin sonlarından etibarən iqtisadçıların diqqəti insan kapitalına, yəni təhsilə və səhiyyəyə yönəlməyə başladı. Yenə də tək səhiyyə və təhsilə edilən investisiyalar ümumi iqtisadi inkişafı təmin etmir. Məsələn, Cənubi Afrika Respublikalarında son onilliklərdə əhalinin orta yaş həddi və məktəblərdə qeydiyyat dərəcələri kəskin şəkildə artmışdır, lakin bu ölkələrdə 1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən iqtisadi artım tempi çox zəif müşahidə olunur [1, s.16].

Struktur dəyişikliyi modelləri iqtisadi inkişaf nümunələri üzərinə fokuslanır və bütün ölkələrdə modelin oxşar və müəyyənləşdirilə bilən olduğunu fərz edilir. Lakin Hollis Çereni və Lans Teylor tərəfindən struktur dəyişikliyi prosesi üzrə aparılmış empirik tədqiqatlar ölkənin resurs ehtiyatı, hökumətin iqtisadi inkişaf siyasəti və məqsədləri, xarici kapitalın və texnologiyanın əlçatan olması və beynəlxalq ticarət mühiti daxil olmaqla, ölkələrin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətlərindən asılı olaraq inkişaf üsulunun və modelinin ölkələr arasında fərqli olduğunu qəbul edir.

Mərhələli inkişaf və struktur dəyişikliyi modellərinin nəticələrinin məhdud olması səbəbindən beynəlxalq asılılıq modeli inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böyük şöhrət qazandı. Lakin modelin uğursuzluqları qapalı iqtisadi siyasət aparan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bu ölkələr iqtisadi artım tempində tez-tez durğunluqlarla üzləşdilər və nəhayət Çin, Tanzaniya və Hindistan kimi yenidən açıq iqtisadi sistemə keçmək qərarı aldılar. Honq Konq, Sinqapur, Tayvan və Cənubi Koreya kimi 1970-1980-ci illərdə sənayeləşmiş Şərqi Aya ölkələrinin təcrübəsi göstərdi ki, onların müvəffəqiyyəti yüksək

inkışaf etmiş sənaye ölkələri ilə ticarətin nəticəsidir. Qapalı iqtisadi siyasətin mənfəət təsirləri 1980-ci illərdə nəzəriyyəni diqqət mərkəzindən kənar qoydu.

Neoklasik iqtisadçılar inkışaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkışafı sürətləndirmək üçün çıxış yolu tapmaq məqsədilə bazar münasibətlərinə yönəldilər. Buna görə də, liberallaşma, sabitləşmə və özəlləşdirmə siyasətləri milli inkışaf strategiyasının əsas elementlərinə çevrildi. Xarici ticarət, xüsusi beynəlxalq investisiyalar və xarici yardım axınlarının inkışaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi səmərəliliyi və iqtisadi artımı sürətləndirəcəyi hesab olunurdu. Faktiki olaraq, modellər gözlənilən nəticəni vermədi. Ölkələr üzrə iqtisadi artım tempi dərəcələri müxtəlifləşməyə davam etdi. Neoklasik iqtisadi inkışaf nəzəriyyələrini əsas tutaraq bu məsələlərə yönələn bir çox Afrika ölkələri illik yalnız 0,5% orta artım səviyyəsinə nail ola bildilər. Zəif və qeyri-adekvat hüquqi və tənzimləyici bazaya malik olan bu ölkələrdə azad bazar, iqtisadi inkışafı təşviq etməkdə müvəffəqiyyətsiz oldu.

Yeni artım nəzəriyyəsi müxtəlif ölkə iqtisadiyyatlarının artım tempində olan fərqləri izah etməyə kömək etsə də, sosial və institusional strukturların əhəmiyyətini yox saydığı üçün tənqid olunurdu. Nəzəriyyəsinin tətbiq olunmasındakı məhdudiyətlər onun fərziyyələrindən qaynaqlanmaqdadır. Məsələn, nəzəriyyə iqtisadiyyata tək bir müəssisə kimi yanaşır və struktur dəyişikliyi prosesində iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə biləcək iqtisadiyyatın sahələri arasında əmək və kapital axınına icazə vermir. Bundan başqa, inkışaf etməkdə olan ölkələrdə zəif inkışaf etmiş infrastruktur, institusional təşkilatların qənaətbəxş olmaması, əmtəə və maliyyə bazarlarının kifayət qədər inkışaf etməməsi kimi amillər davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin qarşısında dayanan əsas problemlərdəndir. Koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirənlər üçün bir sıra vacib nüanslara diqqət çəkir. Nəzəriyyə tez-tez seçici dövlət müdaxiləsini tələb edən, bazar uğursuzluğu problemlərini vurğulayır. Bununla birlikdə, davamlı inkışafın qorunması, əlbəttə ki, asan bir iş deyil. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkışaf Proqramı tərəfindən "böyük təkan" strategiyası inkışaf etməkdə olan ölkələr üçün tövsiyə olunur. Proqram, inkışaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluq tələsindən xilas olmaq üçün dövlət idarəçiliyinə, insan kapitalına və infraqurkura böyük bir investisiyanın qoyulmasının zəruri olduğunu irəli sürür.

Lakin, koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsi dövlətin roluna çox diqqət ayırdığı üçün tənqid olunur. Tənqidçilər hökumətin səmərəsiz olduğunu və zəif bir siyasət seçə biləcəyini iddia edirlər. Əgər düzgün koordinasiya edilməmiş bir dövlət siyasəti həyata keçirilərsə, o, iqtisadiyyatı əvvəl olduğundan daha aşağı bir tarazlıq nöqtəsinə çəkə bilər. Bundan başqa, koordinasiya çatışmazlığı modellərinin təklif etdiyi dövlət siyasəti, hökumətin iqtisadi fəaliyyət sahələrini necə əlaqələndirə biləcəyi barədə ətraflı məlumat verməmişdir.

Nəticə. Qeyd olunan bu inkışaf nəzəriyyələrinin analizi göstərir ki, heç bir nəzəriyyə özlüyündə tam ideal nəticənin əldə edilməsinə gətirib çıxarmır. Vahid bir iqtisadi inkışaf modelini olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatına tətbiq etmək mümkün deyildir. Hər bir ölkə

iqtisadiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini tədqiq edərək iqtisadi inkişaf modeli müəyyənəndirilməlidir.

Ölkəmizin hazırkı iqtisadi vəziyyəti onu deməyə əsas verir ki, ilk öncə koordinasiya çatışmazlığı nəzəriyyəsinin tətbiqinə ehtiyac vardır. Belə ki, uzunmüddətli dövrdə neft sektorunun inkişafına qoyulan xarici və daxili investisiyalar sənayenin digər sahələrinin diqqətdən kənar qalmasına və nəticədə, sahələr arasında koordinasiyanın pozulmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadiyyatın bütün sahələrini eyni vaxtda inkişaf etdirməyə qadir deyildirlər. Çünki bunun həyata keçirilməsi yüksək miqdarda investisiya, əmək ehtiyatları, təbii resurslar və s. tələb edir. Buna görə də, iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün sənayenin prioritet sahələri müəyyənəndirilməli və həmin sahələrin inkişafına çalışılmalıdır. Bu tip koordinasiyanın təşkil olunmasına bazar öz-özlüyündə qadir deyildir. Dövlətin müvafiq koordinasiya siyasəti işlənilib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir.

Koordinasiyalı inkişafın əldə olunması iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılması ilə mümkündür. Struktur dəyişikliyi siyasətinin reallaşdırılmasının ən mühüm şərti mövcud strukturun hansı istiqamətdə dəyişilməli olduğunun müəyyənəndirilməsidir. Ölkə iqtisadiyyatımızın mövcud strukturu sənayenin prioritet sahələri arasında yüksək gəlirliliyi və əmək tutumluluğu ilə seçilən emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişafına da təkan verəcəkdir. Belə ki, emal sənayesi ilk mərhələdə onu xammal və resurslarla təmin edən hasilat və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına, son mərhələdə isə ticarət və xidmət sahələrinin genişlənməsinə səbəb olur.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə koordinasiyalı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün strukturun emal sənayesi istiqamətində dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur. Yalnız bu üsulla ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafı təmin oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Şəkəraliyev A.Ş., (2011), Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, İqtisad Universiteti, Bakı, 542 s.
2. Kərimov E., Osmanov B., (2010), İqtisadi nəzəriyyə, Vətən, Bakı, 634 s.
3. Meybullayev M.X., Şəkəraliyev A.A., (2005), İqtisadi təlimlər tarixi, Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 560 s.
4. Musayeva C.Q., (2018), Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 430 s.
5. Dornbuş R., Fişer S., Stars R., (2016), Makroiqtisadiyyat. Ş. Adıgözəlov, A. Qasimovun tərcüməsi əsasında, Şərq-Qərb, Bakı, 636 s.
6. Elkan W., (1995), An introduction to development economics (2nd ed.). New York, Prentice Hall, 187 p.
7. Ghatak S., (2018), Introduction to development economics (4th ed.), London, Routledge, 480 p.

8. Hein S., (1992), Trade strategy and the dependency hypothesis: A comparison of policy, foreign investment, and economic growth in Latin America and East Asia. *Economic Development and Cultural Change* Journal, vol.40, number 3, pp.495–521.
9. Kuznets S.S., (1971), *Economic growth of nations: Total output and production structure*. Cambridge, Belknap Press, 363 p.
10. Todaro M.P., Smith S.C., (2015), *Economic development* (12th ed.), Boston, Pearson, 862 p.
11. World Bank. *Entering the 21st century - World development report 1999/2000*. New York, Oxford University Press, 2000.